

Peter Štih

Začetki in razmah listinskega pismenstva na ozemlju Slovenije do konca 11. stoletja*

Po pregledu listinskega gradiva za slovensko ozemlje do začetka 12. stoletja, zbranega – lahko bi rekli tudi raztresenega – po različnih deželnih in drugih diplomatarijih, se zdi naslov tega prispevka preoptimističen. Ob stanju, ko za obravnavani čas praktično ni (ohranjenega) listinskega gradiva, katerega izstavitelji bi bili z današnjega s slovenskega prostora, ko imamo identično situacijo tudi glede prejemnikov, ki bi bili s slovenskega ozemlja in ko poznamo le nekaj desetih dokumentov – v največji večini tradicijskih notic –, ki so sicer bili napisani v tem prostoru, vendar od prejemnikov in za prejemnike izven njega, potem se zdi vsekakor bolj upravičeno govoriti samo o začetkih in ne tudi že o razmahu listinske pismenosti. To oceno lahko dodatno ilustriramo s tem, da nimamo s slovenskega ozemlja niti ene tradicijske knjige, ki so drugače tako značilne za bavarsko-avstrijski prostor¹, da nam iz tega časa in tega prostora – z izjemo priobalnega dela, ki je spadal v Istro in je, kot bomo še videli, zato poglavje zase – ni poznana niti ena sama v subjektivni obliki zapisana *charta* in, da je prva znana privatna listina, katere izstavitelj in prejemnik sta izvirala s slovenskega ozemlja², šele iz časa kmalu po 1150: gre za nedatirano pečatno listino stiškega opata Adelpranda za gradbenega mojstra tamkajšnje samostanske cerkve z imenom Mihael; pa še ta ni ohranjena v originalu ampak v nekoliko kasnejšem prepisu³.

Vzroke za takšno slabo stanje na področju listinske pismenosti je po mojem mnenju iskati v tem, da je slovensko ozemlje, ležeče na sami meji cesarstva, bilo politična, gospodarska in tudi kulturna periferija. Produkcija listin in podobnega gradiva je zvezana s škofijskimi sedeži in samostani, ki so tradicionalni centri pismenstva, ter z dvori posvetnih knezov in velikašev in nenazadnje tudi z mesti. Na slovenskem ozemlju v obravnavanem času ni bilo ničesar od tega. Če izvzamemo Koper, ki je v Istri, je bila prva škofija na ozemlju kontinen-

* Slovenska verzija referata Die Anfänge und Entfaltung der Urkunden und urkundennahen Schriftlichkeit im Gebiet Sloweniens bis zu Beginn des 12. Jahrhunderts, ki ga je avtor imel v okviru Akademie Friesach 2002: Wom Wort zur Schrift. Anfänge und Entfaltung schriftlicher Kommunikation im Alpen-Adria-Raum.

¹ Gl. Alphons Lhotsky, Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs (Mitteilungen des Institutes für Österreichische Geschichtsforschung (= MIÖG) Erg. Bd. 19, Wien 1963) 165 sl.; Heinrich Fichtenau, Das Urkundenwesen in Österreich vom 8. bis zum frühen 13. Jahrhundert (MIÖG Erg. Bd. 23, Wien 1971) str. 77 sl., 135 sl.; Heinrich Wandewitz, Traditionsbücher bayerischer Klöster und Stifte, v: Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde 24 (1978) str. 359 sl.

² Seznam listin za Kranjsko od 12. stol. ima Dušan Kos, Pismo, pisava, pisar. Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300 (Gradivo in razprave Zgodovinskega arhiva Ljubljana 14, Ljubljana 1994) str. 210 sl.

³ Listina je zapisana na *recto* strani zadnjega folija stiškega kodeksa iz ok. 1180, ki vsebuje pisma sv. Hieronima in se danes hrani v Österreichische Nationalbibliothek, Dunaj, cod. 688, fol. 183^v. Zadnji objavi: Nataša Golob, Srednjeveški kodeksi iz Stične. XII. stoletje (Monumenta Slovenica 4, Ljubljana 1994) str. 195 (s fotografijo na str. 26; Janez Höfler, Folknandus ali Aldeprandus ? K najstarejši zgodovini cistercijskega samostana v Stični in njegovi rokopisni zapuščini, v: »Hodil po zemlji sem naši...« Marijanu Zadnikarju ob osemdesetletnici (Ljubljana 2001) str. 135 sl.

talne Slovenije ustanovljena šele leta 1461 v Ljubljani⁴. Pozno so bili ustanovljeni tudi prvi samostani. Najstarejši in za srednjeveško pismenstvo na tem prostoru tudi najpomembnejši, cistercijski samostan v Stični, je bil ustanovljen šele leta 1136, štiri leta kasneje mu je sledila benediktinska opatija v Gornjem gradu, leta 1164 kartuzija Žiče in za njimi ostali⁵. Neobstoje takšnih cerkvenih institucij v 11. stoletju je imel za neposredno posledico, da na slovenskem ozemlju ne poznamo tradicijskih notic in tradicijskih knjig; to gradivo je namreč v glavnem nastajalo prav pri svetnih prejemnikih, ki so imeli poudarjen interes za pismeno varnost. Nič boljše ni bilo stanje na posvetnem področju, se pravi v sferi visokega plemstva, ki se je prvo začelo uveljavljati kot listinski izstavitelj in je organiziralo lastne dvore s pisarnami. To plemstvo v glavnem na slovenskem ozemlju ni rezidiralo. Med tistimi nekaj izjemami, kot so bili npr. Goriški grofje na samem zahodnem robu slovenskega ozemlja ali pa kasneje Celjski grofje, je bil istrski mejni grof in hkrati glavni pretendent za dosego deželnoknežjega položaja na Kranjskem, Henrik IV. Andeški († 1228), prvi, ki je imel v začetku 13. stoletja v svoji rezidenci Kamniku vsaj do te mere organizirano pisarno, da listine, ki jih je izstavljal, niso več pisali prejemniški pisarji ampak njegovi, izstaviteljevi⁶. V meščanskih naselbinah, ki so v notranjosti slovenskega ozemlja začele nastajati šele v 12. stoletju, se je listinsko pismenstvo razvilo še bolj pozno in je povezano z uveljavitvijo javnega notariata in notarskega instrumenta. Tako se prvi notarji v dveh najpomembnejši kranjskih mestih, Ljubljani in Kamniku, omenjajo šele od šestdesetih let 13. stoletja⁷, medtem ko izvirajo prve mestne pečatne listine še iz nekoliko kasnejšega časa, iz sedemdesetih let istega stoletja⁸.

Povsem drugačne razmere so bile v Istri, ki je na severu segala do vključno Trsta. V razliko od prostora severovzhodno od nje, kjer je s slovansko naselitvijo konec 6. stoletja prišlo do enega najbolj drastičnih prelomov v njegovem zgodovinskem razvoju, se je v Istri še naprej ohranila antična tradicija in tudi rimska državnost⁹. Polotok je pod oblastjo vzhodno-rimskega cesarja ostal vse do 788, ko ga je osvojil Karel Veliki. Tako kot prej, je tudi v frankovski dobi Istra še vedno spadala v okvir *regnum Italicum* in šele od 11. stoletja so jo vedno bolj šteli v okvir *regnum Teutonicum*¹⁰. Ta premik lepo ilustrirata dve dobro poznani in znameniti listini. V prvi, napisani na škraltnem pergamentu, s katero je Oton II. leta 972 v

⁴ Gl. Jože Mlinarič, Cerkev na Slovenskem v srednjem veku, v: Metod Benedik (ur.), Zgodovina Cerkve na Slovenskem (Celje 1991) str. 61 sl.; France Martin Dolinar, L'istituzione della diocesi di Lubiana, v: Sergio Tavano-Giuseppe Bergamini-Silvano Cavazza (a cura di), Aquileia e il suo patriarcato (Atti del Convegno Internazionale di Studio (Udine 21–23 ottobre 1999), Udine 2000) str. 391 sl.

⁵ Gl. Bogo Grafenauer, Kulturni pomen samostanov v slovenskem prostoru v srednjem veku, v: France Martin Dolinar (ur.), Redovništvo na Slovenskem 1, Benediktinci, Cistercijani, Kartuzijani (Ljubljana 1984) str. 11 sl. (in statistična tabela na str. 15); France Martin Dolinar, Redovništvo, v: Enciklopedija Slovenije 10 (Ljubljana 1996) str. 133 sl. (in zlasti zemljevid na str. 134).

⁶ Gl. Kos, Pismo (kot v op. 2) str. 194 sl.

⁷ Dušan Kos, Javni notariat in notarski instrument na Kranjskem do uvedbe državnega notarskega reda 1512, v: Vincenc Rajšp et al. (ur.), Grafenauerjev zbornik (Ljubljana 1996) str. 276.

⁸ Božo Otorepec, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem (Ljubljana 1988) str. 239 sl.

⁹ Gl. Peter Štih, Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku, v: Rajko Bratož (ur.), Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingische Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I (Situla 39-Razprave SAZU I/18, Ljubljana 2000) str. 355 sl.; isti, Istra v času ustanovitve koprskе škofije, v: Prispevki z mednarodne znanstvene konference 1400. letnica koprskе škofije in omembe Slovanov v Istri (Acta Histriae 9/1, 2001) 1 sl.

¹⁰ Rudolf Hoke, Die rechtliche Stellung der national gemischten Bevölkerung am Nordrand der Adria im mittelalterlichen deutschen Reich, v: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung 86 (1969) str. 45 sl.; Walter Göbel, Entstehung, Entwicklung und Rechtstellung geistlicher Territorien im deutsch-italienischen Grenzraum. Dargestellt am Beispiel Trients und Aquileias (phil. Diss. Würzburg 1976, tipkopis) str. 272.

Rimu dodelil svoji bizantinski nevesti Teofanu nadvse bogato doto, je Istra označena še kot *Italię provincia*¹¹; drugo listino, ki je približno stoletje mlajša, in s katero je Henrik IV. leta 1077 podelil oglejskemu patriarhu Sigehardu in njegovi cerkvi istrsko grofijo (*comitatus Histrie*), pa je že reknogiral kancler nemške pisarne¹². Prav močna antično-rimska tradicija in povezava z Italijo sta tako kot na številnih drugih področjih bistveno opredeljevali tudi listinsko prakso v Istri, ki so jo zaznamovale tudi nekatere lokalne posebnosti¹³. Za tamkajšnje listinsko pismenstvo pa ni bilo nič manj pomembno, da so istrska mesta živela kontinuirano od antike naprej in da so v frankovsko in kasnejšo dobo preživele tudi tamkajšnje škofije v Pulji, Poreču, Novigradu, Trstu in Pičnu/Pedeni¹⁴. Edina škofija na slovenskem delu Istre – tista v Kopru – se sicer prvič omenja že leta 600 ob samem zatonu antike, vendar je zelo vprašljivo, če je preživela v naslednje obdobje¹⁵. Se pa v Kopru že leta 908 omenja ženski benediktinski samostan¹⁶, ki je tako daleč najstarejša monastična ustanova na ozemlju današnje republike Slovenije. Zgodnji razmah meništva in samostanov, ki so prav tako bili eni od centrov listinske pismenosti, je tudi ena od značilnosti istrskega polotoka¹⁷.

Kontinuiteta in tradicija listinskega pismenstva v Istri se kaže že v najstarejši istrski sodni listini (*placitum*) iz leta 804, ki jo je že na samem sodnem zboru v kraju Rižana na koprskem teritoriju napisal po ukazu patriarha Fortunanta diakon oglejske (gradeške) cerkve Peter¹⁸. V tej znameniti sodni listini, ki je po svojem formularju še najbližje tipu langobardske sodne listine¹⁹ in katero je Ernst Mayer pred natančno sto leti označil kot »die wertvollste Urkunde der italienischen Verfassungsgeschichte bis in das 11. Jahrhundert«²⁰, je govora o *breves*, ki so jih predložili pred frankovskimi *missi* pritožujoči se Istrani in ki so bila za posamezna mesta in kaštele sestavljena za časa bizantinskega cesarja Konstantina in *magistra militum* Bazilija, ter o *cartulae enphitheoseos aut libellario jure*, ki jih v razliko od starih časov istrski škofje niso več spoštovali. Čeprav pri brevih najverjetneje ne gre za listine ampak za zapise gospodarske narave, pa pomenijo *cartulae enphitheoseos aut libellario jure* listinske pogodbe o zakupih po rimskem pravu, ki so v Istri morale imeti neposredno kontinuiteto iz

¹¹ Theodor Sickel (ed.), Die Urkunden Otto des II. (= D.O.II.), MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1 (Hannover 1888) št. 21.

¹² Dietrich von Gladiss (ed.), Die Urkunden Heinrichs IV., MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/2 (Weimar 1959) št. 295.

¹³ Pier Silverio Leicht, Note ai documenti istriani di diritto privato dei secoli IX–XII, v: Miscellanea di studi in onore di Attilio Hortis (Trieste 1910) str. 179 sl. (ponatis v: isti, Scritti vari di storia del diritto italiano 2/II (Milano 1949) str. 165 sl.; Milko Kos, Aus der Geschichte der mittelalterlichen Urkunde Istriens, v: Günther Stökl (red.), Studien zur älteren Geschichte Osteuropas I (Festschrift für Heinrich Felix Schmid, Graz-Köln 1956) str. 49 sl.

¹⁴ Gl. Ernst Mayer, Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen, v: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung 24 (1903) str. 255 sl.; Ernst Klebel, Über die Städte Istriens, v: T. Mayer (Hg.), Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens (Vorträge und Forschungen 4, Lindau-Kostanz 1958) str. 45 sl.; Rajko Bratož, Istrska cerkev v 7. in 8. stoletju (od smrti Gregorija Velikega do Rižanskega placita), v: Acta Histriae 2 (1994) str. 53 sl.

¹⁵ Rajko Bratož, Koprška škofija od prve omembe (599) do srede 8. stoletja, v: Prispevki z mednarodne znanstvene konference 1400. letnica koprške škofije in omembe Slovanov v Istri (Acta Histriae 9/1, 2001) 37 sl.

¹⁶ Luigi Schiaparelli (ed.), I diplomi di Berengario I. (Fonti per la storia d'Italia 35, Roma 1903) št. 66.

¹⁷ Gl. Klebel, Städte Istriens (kot v op. 14) str. 53.

¹⁸ Cesare Manaresi (ed.), I placiti del »Regnum Italiae« I (Fonti per la storia d'Italia 92, Roma 1955) št. 17; nova izdaja: Anamari Petranović – Annelise Margetić (ed.), Il placito del Risano, v: Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno 14 (1983–1984) str. 55 sl. Za ostale izdaje in prevode gl. Harald Krahwinkler, Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Wien-Köln-Weimar 1992) str. 202 in op. 11.

¹⁹ Krahwinkler, Friaul (kot v op. 18) str. 210 in op. 40.

²⁰ Meyer, Munizipalverfassung (kot v op. 14) str. 259.

antike²¹. *Pagina emphiteusis* se v zvezi z Istro omenja še leta 1054, ko je opat samostana sv. Marije in sv. Andreja pri Rovinju dal v zakup neko posest na območju Faenze v Italiji²².

Močna rimska in bizantinska tradicija se kaže tudi v najstarejši poznani istrski privatni listini, v oporoki tržaške nune Maru iz leta 847²³. Med desetimi podpisniki listine so bili po dva tribuna, *locisalvatorja* in vikarja, ki jih poznamo kot predstavnike istrske komunalne ureditve že v bizantinski dobi in se omenjajo tudi v listini Rižanskega placita. Redakcijo te v subjektivni obliki napisane in kot *cart(ul)a testamenti* označene listine, je po rimskem pravu redigiral *tabellio* tržaške cerkve Dominik²⁴. *Tabelliones* so bili običajno mestni pisarji in tu nastopajoči cerkveni *tabellio*, je bil v Istri velika izjema²⁵. Listina je zanimiva tudi zato, ker je prvi primer za istrske srednjeveške listine do 12. stoletja tipične formule datiranja, da se navedba kraja (*actum*) ob sklicevanju na v protokolu že navedene podatke o datumu, ponovi tudi v eshatokolu²⁶. Presenetljivo je komplecijska formula *complevi et absolvi*, s katero je Dominik zaključil listino, v Istri edini primer »rimske« zaključne formule²⁷.

V istrskih listinah se drugače do začetka 13. stoletja največkrat pojavlja komplecijska formula *complevi et (atque) (con)firmaui*, ki se ne razlikuje samo od rimske ampak tudi od »langobardske« (*complevi et dedi*) in »beneške« (*complevi et roboravi*) komplecijske formule in je zato kot neke vrste lokalna posebnost in značilnost dobila v literaturi celo svoje ime »istrska komplecijska formula«²⁸. Nanjo prvič naletimo v obliki *chartae* napisani listini iz leta 933²⁹. Listina je bila sicer izstavljena na Rialtu v Benetkah, vendar jo je na ukaz istrskega mejnega grofa Wintherija napisal diakon in notar Georgij iz Kopra. Z njo so se mejni grof, istrski škofje in predstavniki tamkajšnjih mest obvezali beneškemu dožu, da v prihodnosti ne bodo več škodovali beneški in gradeški posesti na polotoku. V eshatokolu je listina večkrat označena kot *repromissionis carta*. Tako je bila označena že listina Rižanskega placita iz leta 804 (*repromissionis cartula*), takšno ime pa je nosila tudi *charta* oglejskega patriarha Lupusa II. iz leta 944, s katero je končal nek spor z Benetkami in ki je po svoji substanci identična oni iz leta 933³⁰. V to skupino kvazi »meddržavnih sporazumov«, ki pa so formalno *promissiones* privatnega prava³¹, sodi tudi listina, s katero so prebivalci Kopra leta 932 obljubili beneškemu dožu Petru II. Candianu, ki je s floto vplul v koprsko pristanišče, letno dobavo stotih amfor dobrega vina³². Tako kot listino iz 933, je tudi to – le da tokrat *per consesu*

²¹ Oswald Redlich, *Die Privaturkunden des Mittelalters* (W. Erben, L. Schmitz-Kallenberg, O. Redlich, *Urkundenlehre* III, München-Berlin 1911) str. 17; Viktor Korošec, *Rimsko pravo* (Ljubljana 1980) str. 207 sl.; Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 18) str. 203 in op. 14, 239 sl.

²² Pietro Kandler (a cura di), *Codice Diplomatico Istriano (=CDI) I* (Trieste 1986) št. 100.

²³ Kandler, CDI I, št. 59. Boljša izdaja: Renato della Torre, *L'abbazia di Sesto in Sylvis dalle origini alla fine del 2000. Introduzione storica e documenti* (Udine 1979) št. 7.

²⁴ Gl. Ugo Inchiostri, *Intorno a un testamento tergestino del IX secolo*, v: *Miscellanea di studi in onore di Attilio Hortis* (Trieste 1910) str. 337 sl.

²⁵ Kos, *Aus der Geschichte* (kot v op. 13) str. 55.

²⁶ Leicht, *Note* (kot v op. 13) str. 170; Kos, *Aus der Geschichte* (kot v op. 13) str. 60; bolj diferencirano Lujko Margetič, *Osnove istrskega srednjovekovnega obveznega prava*, v: *Rad JAZU* 433 (1987) str. 25 sl.

²⁷ Kos, *Aus der Geschichte* (kot v op. 13) str. 56.

²⁸ Kos, *Aus der Geschichte* (kot v op. 13) str. 56 sl.

²⁹ Kandler, CDI I, št. 71.

³⁰ Kandler, CDI I, št. 72; gl. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 18) str. 298; Reinhard Härtel, *Bischöfliche Staatsverträge. Die älteren Pakten Venedigs mit dem Patriarchat Aquileia*, v: *Von Sacerdotium und Regnum. Geistliche und weltliche Gewalt im frühen und hohen Mittelalter. Festschrift für Egon Boshof zum 65. Geburtstag* (Hg. Franz. Reiner Erken und Hartmut Wolff, Köln-Weimar-Wien 2002) 593 sl.

³¹ Reinhard Härtel, *Tre secoli di diplomazia patriarcale (944–1251)*, v: Paolo Cammarosano (a cura di), *Il patriarcato di Aquileia. Uno stato nell'Europa medievale* (Udine 1999) str. 236.

³² Kandler, CDI I, št. 70; Gl. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 18) str. 297; Salvator Žitko, *Pogodba med Koprom in Benetkami iz leta 932*, v: Duša Krnel-Umek (ur.), *Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre* (Ljubljana 1993) str. 105 sl.

populorum in ne *ex jussione domini Uuinterii marchionis* – napisal koprski diakon in notar Georgij. Leta 977 je zaradi uničenja te listine v požaru prišlo do obnovitve sporazuma iz leta 933. Poleg letne dobave stotih amfor vina Benetkam – in ne več dožu osebno – so se Koprčani tudi obvezali, da bodo ob spoštovanju cesarskih pravic, veljali za v Kopru živeče Benečane beneški pravni običaji³³. Tudi to, prav tako v Kopru izstavljeno listino (*carta nostra confirmatione* [sic]), je napisal mestni notar, ki je bil diakon. Mestne notarje, ki so prihajali iz duhovniških vrst, srečamo v 10. stoletju tudi drugod po Istri³⁴.

V razliko od sosednje Furlanije, kjer se je že od srede 11. stoletja počasi začela uveljavljati pečatna listina, ki je bila nato v 12. stoletju skupaj z tradicijsko notico prevladujoča oblika listin³⁵, je v Istri še vse do konca 12. stoletja vladala *charta*, ko jo je začela izpodrivati druga vrsta notarskega dokumenta, v objektivni formi napisan notarski instrument³⁶. Toda istrska *charta* visokega srednjega veka, pa ne samo ona, v svojem bistvu ni bila več dispozitivna rimska *charta* v Brunnerjevem smislu, ki pravnega posla ni samo dokazovala ampak ga je s *traditio chartae* tudi izvršila³⁷. Dejansko so imele istrske *chartae* samo dokazilno in ne dispozicijske moči³⁸. Z drugimi besedami povedano, so takšne listine, ki jih poznamo tudi drugod po Italiji in prav tako na germanskem severu, bile *chartae* samo po svoji obliki, po svojem bistvu pa so bile navadne dokazilne listine, *notitiae*³⁹.

Povedano bi sicer lahko podkrepili s celo vrsto primerov⁴⁰, vendar naj za ilustracijo zado-
stuje, da navedem le listino puljskega škofa Megingaudija iz leta 1061, ki je danes hranjena v Biblioteca Marciana v Benetkah, v okviru znamenite Fontaninijeve zbirke listin⁴¹. Listina ni samo lep primer *notitiae* v obliki *chartae*, ampak je hkrati tudi edinstvena izjema v istrski poslovni praksi. Iz listine izhaja, da je škof Megingaudij ob posvetitvi cerkve sv. Klementa podaril omenjeni cerkvi (in opatu ter samostanu sv. Mihaela) neko posest tako, da je položil kos grude na njen oltar in da je šele kasneje ob prenosu posesti dal izstaviti ustrezno listino o tem⁴². Pravni akt darovanja je bil sklenjen s polaganjem grude na oltar in ne z izstavitvijo ali izročitvijo listine. Odločilni trenutek pravnega dejanja je bil torej sklenjen pred izstavitvijo listine, ki zato ne more imeti dispozitivnega karakterja ampak samo tradicijsko (prenos posesti) in dokazilno funkcijo⁴³. Slednja je dovolj jasno napovedana tudi v arengi listine, ki poudarja pomen ohranjanja spomina. Listina je v Istri edini poznan primer uporabe germanskega pravnega običaja darovanja v obliki simbola in je v tem pogledu velika izjema. Njegovo uporabo bi bilo mogoče razložiti z nemškim izvorom škofa Megingaudija, ki pa ni doka-

³³ Kandler, CDI I, št. 81.

³⁴ Npr. Kandler, CDI I, št. 85, 88, 89.

³⁵ Reinhard Härtel, Notariat und Romanisierung. Das Urkundenwesen in Venetien und Istrien im Rahmen der politischen und Kulturgeschichte (11.–13. Jh.), v: Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV (Actas del VII Congreso Internacional de Diplomática – Valencia 1986, Valencia 1989) str. 888 sl.; isti, Diplomática patriarcale (kot v op. 31) str. 229 sl.

³⁶ Kos, Aus der Geschichte (kot v op. 13) str. 52.

³⁷ Heinrich Brunner, Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde (Aalen 1961).

³⁸ To je jasno pokazal Luj Margetić, O javnoj vijeri i dispozitivnosti srednjovekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve, v: Radovi (Instituta za hrvatsku povijest) 4 (1973) str. 49 sl.; isti, Osnove (kot v op. 26) str. 18 sl.

³⁹ Oswald Redlich, Geschäfts- und Beweisurkunde, v: MIOG Erg. Bd. 6 (1901) str. 1 sl.

⁴⁰ Gl. Margetić, Osnove (kot v op. 26) str. 18 sl.

⁴¹ Biblioteca Marciana Venezia, Ms. Lat. XIV 101 (=2804): G. Fontanini, Autographa membranea mss. Aquileiensia, fol. 304. Kandler, CDI I, št. 103; boljša objava s hrvaškim prevodom: Luj Margetić, Pet puljskih isprava iz X. i XI. stoljeća, v: isti, Rijeka, Vinodol, Istra. Studije (Rijeka 1990) str. 145 sl. (tam tudi slab posnetek listine).

⁴² //nosl.../Megingaudus episcopus tradimus et consignamus.../terram.../secundum quod eam in die consecrationis prefate ecclesie sancti Clementis donavimus cespitem eiusdem agri super altare ferentes//.

⁴³ Margetić, Osnove (kot v op. 26) str. 18 sl.; isti, Pet puljskih isprava (kot v op. 41) str. 133.

zan⁴⁴. Listino, ki je označena kot *carta donacionis*, je na škofovo prošnjo napisal (puljski) *tabelius* Peter; med dvanajstimi uglednimi pričami, od katerih so bili kar trije škofje (iz Pule, Poreča in Pedene/Pična), pa je bil tudi istrski mejni grof Ulrik: ker ni znal pisati, je lastnoročno naredil znak križa (*Odolricus marchio Istriensis † Signum manus prefatum marchio qui scribere nesciens signum crucis fecit*). Ulrik, ki je v tej listini prvič izpričan kot istrski mejni grof, je izviral iz rodbine Weimar-Orlamünde in je bil že od prej tudi mejni grof na Kranjskem⁴⁵. Ostale priče so bile iz Istre in med njimi je bil Ulrik edini, ki ni znal pisati. To stanje – če pač smatramo Ulrika prvotno na nek način za »Kranjca« oziroma za »severnjaka« – prav simbolično odraža bistveno razliko med zahodnim in ostalimi deli slovenskega ozemlja v pisni kulturi, ki je tako tesno povezana z listinskim pismenstvom, in ki je bila izpostavljena že na začetku tega prispevka.

Ulrik in weimar-orlamündska rodbina sta imela v Istri bogato posest⁴⁶. Osnovo je tvorilo dvajset kraljevskih hub, ki jih je Ulriku za zvesto službo leta 1064 podaril kralj Henrik IV.⁴⁷ Toda bolj kot ta vladarska darovnica nas v kontekstu naše teme zanima listina, s katero je Hartvik iz Pirana leta 1061 prepustil Ulriku grad Kaštel (*castrum Veneris*) nad dolino Dragonje ob današnji slovensko-hrvaški meji. Listina ni ohranjena niti v originalu niti v prepisu, ampak samo kot regest v inventarju oglejskega arhiva, ki ga je leta 1376 sestavil kancler oglejskega pariarha Odoricus de Susannis⁴⁸. Po ne preveč dobrih objavah Schumija in Kosa⁴⁹, ki sta že iz tako skromnega regesta naredila nov regest, bi bilo namreč dopustno misliti, da bi listina za Kaštel lahko bila napisana tudi kot tradicijska notica; to je v obliki, ki je bila na severu zelo razširjena, v istrski listinski praksi pa je bila nepoznana. Vendar Bianchijeva kompletna objava regesta, ki ga je v 14. stoletju naredil oglejski kancler, ki je še kako dobro poznal in razločeval posamezne oblike listin, ne pušča nobenega dvoma: listina, s katero je Ulrik Weimar-Orlamünde dobil Kaštel, je morala biti napisana v obliki *chartae*. Odoricus de Susannis je namreč v svojem regestu listino označil kot *instrumentum publicum*, s čimer je bil lahko mišljen le notarski dokument. To pa je v 11. stoletju bila *charta* (in ne morda kasnejši notarski instrument)⁵⁰, za katero je bilo značilno tudi datiranje po letih vladanja vsakokratnega vladarja, kar je po predlogi povzel tudi Odoricusov regest⁵¹.

Do konca 11. oziroma do začetka 12. stoletja sta mi iz Istre poznana samo še dva dokumenta, ki bi lahko nastala pod vplivom listinske prakse na severu. Gre za dve listini (notarska instrumenta) iz domnevno leta 1040, s katerima naj bi plemeniti Wilburga in njena hči Azica,

⁴⁴ Gerhard Schwartz, *Die Besetzung der Bistümer Reichsitalien unter den sächsischen und salischen Kaisern mit den Listen der Bischöfe 951–1122* (Leipzig-Berlin 1913) str. 40; Leicht, *Note* (kot v op. 13) str. 174 sl.

⁴⁵ Anton Mell., *Die historische und territoriale Entwicklung Krains vom X. bis ins XIII. Jahrhundert* (Graz 1888) str. 21 sl.; Bernardo Benussi, *Nel medio evo* (Parenzo 1897) str. 343 sl.; Ljudmil Hauptman, *Entstehung und Entwicklung Krains*, v: *Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4* (Wien 1929) str. 379 sl.

⁴⁶ Franz Schumi (Hg.), *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain (=UBK) I* (Laibach 1882/3) št. 67.

⁴⁷ D. H. IV., št. 135.

⁴⁸ Josephus Bianchi, (ed.), *Thesaurus ecclesiae Aquilejensis. Opus saeculi XIV (=TEA)* (Udine 1847) št. 541.

⁴⁹ Schumi, *UBK I*, št. 42; Franc Kos (izd.), *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III* (Ljubljana 1911) št. 217

⁵⁰ Kot *instrumentum publicum* je Odoricus de Susannis npr. označil tudi listino, s katero sta Ulrikov sin Ulrik II. Weimar-Orlamünde in njegova žena Adelajda leta 1102 podarila oglejski cerkvi večino svoje alodialne posesti v Istri (Bianchi, *TEA*, št. 505). Ta listina, ki je bila napisana v Ogleju, je ohranjena tudi v celoti in ne samo v regestu (Schumi, *UBK I*, št. 67). Po svoji obliki in pravnem pomenu glede sklenitve posla je prava dispozitivna *charta*, kajti kot lahko beremo na koncu konteksta, sta zakonca: *//et bergamena cum hanc trementario desteria leuauimus, me paginam Waltiloni notarius, (et) iudex tradidi et scribere rogauill*. Kompleksijska formula pa se glasi: *Ego qui supra Waltilo notarius et iudex scriptor huius cartule ofersionis post tradita compleui et dedi*.

⁵¹ *//anno Henrici regis V. indictione XIV.//*

ki sta pripadali ebersberško-eppensteinskemu sorodstvenemu krogu⁵², podarili samostanu sv. Mihaela nad Limskim kanalom (na mestu današnjega zaselka Kloštar) obsežno posest⁵³. Listini sta v poznani obliki gotovo ponaredka, najverjetneje sfabricirana v samostanu samem ne pred 13. stoletjem⁵⁴. Toda njuna objektivna oblika in oznaka *brevi scriptiuncula* v narečju obeh listin, s katero notar zagotovo ne bi imenoval svojega izdelka (ki je bil poleg tega še zelo obsežen) in bi prej pristojala tradicijski notici, sta indica za domnevo, da sta ponaredka nastala na podlagi ene ali dveh pristnih tradicijskih notic, s katero oziroma s katerima je s severa izvirajoča družina istrskega grofa Wecelina obdarovala imenovani samostan⁵⁵.

Čeprav je Istra vedno bolj spadala v okvir *regnum Teutonicum* in čeprav je bilo v njej od konca 10. stoletja vedno bolj prisotno bavarsko in drugo plemstvo s severa, ki je v pokrajini začelo dobivati na pomenu in zasedati tudi najpomembnejše oblastne pozicije⁵⁶, ni to v istrski listinski pismenosti v obravnavanem času pustilo močnejših sledi in polotok je še naprej ostal prostor vladavine *chartae*.

Na ostalem slovenskem ozemlju, to pomeni na njegovi veliki večini, ki jo nekako lahko zaobjamemo s pojmom Kranjska in slovenska oziroma spodnja Štajerska, pa so na področju listinske pismenosti vladale do začetka 12. stoletja povsem druge razmere, ki jih karakterizira odsotnost vsakršnega domačega listinskega gradiva. Težko si je sicer predstavljati, da tu v obravnavanem času ne bi nastal niti en dokument privatnopravnega karakterja, katerega producenta bi lahko označili kot domačina, vendar dejstvo je, da takšno gradivo ni niti ohranjeno niti poznano. Na drugi strani sicer obstaja listinsko gradivo, ki se nanaša na slovensko ozemlje, vendar ga zaradi načela pisarniške provenience, ki je eno najbolj bistvenih pri diplomatičnih raziskavah, tu ne moremo upoštevati, saj so bili njegovi producenti od drugod. Tako npr. v to obravnavo ne more soditi sporazum oglejskega patriarha Sigeharda in freisinškega škofa Ellenharda iz leta 1074, pa čeprav sta z njim regulirala medsebojne cerkveno-upravne zadeve na Kranjskem⁵⁷. Producent tega nenavadnega v Ogleju napisanega dokumenta, ki se je ohranil v originalu in je po svoji listinski obliki pečatena tradicijska notica, ki je istočasno še cirograf⁵⁸, je bil namreč tamkajšnji patriarh in okvir za obravnavo te listine je lahko le diplomatika oglejskih patriarhov⁵⁹. Enako velja tudi za nekoliko starejši (1063/68), vendar vsebinsko podoben sporazum med Sigehardovim predhodnikom, patriarhom Ravengerjem, in briksenškim škofom Altwinom, ki je bil sklenjen celo na današnjem slovenskem ozemlju (vendar v takratni Furlaniji!), v Tolminu, in se nam je v prepisu ohranil v tradicijskem kodeksu briksenške cerkve⁶⁰.

Briksenška cerkev je v drugi polovici 11. stoletja, v času dolgega vladanja škofa Altwina (1049–1097) pridobila veliko posesti na obsežnem prostoru od Tirolske preko Koroške do

⁵² Gl. Peter Štih, »Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza«. Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412) (Nova Gorica 1999) str. 98 sl.

⁵³ Schumi, UBK I, št. 30, 31.

⁵⁴ Gl. Kos, Gradivo III, št. 110 in op. 1. Za čas nastanka teh falsifikatov je najbolj izpovedna notarska vrstica druge listine, po kateri naj bi notar listino overovil celo s svojim signetom (*et signo meo consueto munivi*); to pa je nekaj, kar srečamo šele v notarskih instrumentih od 13. stoletja naprej.

⁵⁵ Gl. Härtel, Notariat und Romanisierung (kot v op. 35) str. 912 in op. 119, 918 in op. 143.

⁵⁶ Gl. Benussi, Nel medio evo (kot v op. 45) str. 322 sl.; Klebel, Städte Istriens (kot v op. 14) str. 56 sl.

⁵⁷ Schumi, UBK I, št. 50.

⁵⁸ Posnetek v: Dokumenti Slovenstva (Ljubljana 1994) str. 54.

⁵⁹ Gl. Oswald Redlich, Siegelurkunde und Notariatsurkunde in den südöstlichen Alpenländer, v: Carinthia I 103 (1913) str. 24; Härtel, Diplomatica patriarcale (kot v op. 31) str. 237.

⁶⁰ Oswald Redlich (Hg.), Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen (=TB) (Acta Tirolensia. Urkundliche Quellen zur Geschichte Tirols I, Innsbruck 1886) št. 183.

Kranjske in Furlanije. Priča te energične dejavnosti škofa Altwina je kar 329 tradicijskih notic, ki so se ohranile zapisane v dveh škofijskih tradicijskih kodeksih (t.i. cod. A in cod. B)⁶¹. Od tega se jih nič manj kot 46 nanaša na Kranjsko⁶², kjer je Brixen na Gorenjskem predvsem zaokroževal svojo posest okrog Bleda, za katerega je prvo kraljevo darovnico prejel že leta 1004⁶³. Predmet teh tradicij je bila v glavnem precej skromna posest, ki jo je škofija pridobivala od tamkajšnjih domačih tradentov⁶⁴. Večina teh tradicij ima *actum Chreine*, s čimer je lahko mišljen le Kranj, centralni kraj takratne Kranjske⁶⁵, kjer je v največji meri prihajalo do sklenitev oziroma zapisa pravnih poslov⁶⁶. Prav zaradi nastanka teh tradicijskih notic na Kranjskem in zato, ker je bila ena stranka v sklenjenih pravnih poslih (tradenti) s tega prostora, lahko smatramo te tradicijske notice za znanilce listinske pismenosti v osrednjih predelih današnje Slovenije. Kajti ne glede na to, da je bil njihov producent prejemnik, ki je svoj sedež imel drugod, so te tradicijske notice prvi znani primeri v kontinentalnem slovenskem prostoru, da je bil pravni posel fiksiran v listinski obliki, pa če je bila ta še tako rudimentarna.

Po Redlichovih raziskavah namreč vemo, da predstavljajo tradicijske notice v obeh briksenških tradicijskih kodeksih kasnejšo redakcijo prvotno na posameznih listih zapisanih tradicij, ki so jih hranili v škofijskem arhivu. Te originalne tradicije, ki jih Redlich imenuje akti⁶⁷, so nastale ob sklenitvi pravnega posla samega. Redlich celo meni, da so bili v normalnih primerih akti, ki so bili zapisani pri poslovanju izven Brixna, takorekoč brez listinske forme in so vsebovali samo najpomembnejše vsebinske podatke o traditorju, objektu, pričah in *actum*. Šele v Brixnu, v škofijski pisarni, so nato ti akti dobili bolj listinsko formo in šele te, na novo formulirane in zapisane posamezne tradicijske notice so bile kasneje neposredna predloga za vpise na posamezne (nevezane) lege (te so bile v oba tradicijska kodeksa uveze- ne šele v 17. stoletju!), do katerih je prihajalo kmalu po smrti vsakokratnega škofa, pri čemer so se pisarji očitno trudili posamezne notice tudi stilistično polepšati⁶⁸.

⁶¹ Redlich, TB, str. XI.

⁶² Redlich, TB, str. 355.

⁶³ O briksenški posesti na Gorenjskem v 11. stol. gl. Peter Štih, Prva omemba Bleda v pisanih virih. Listina kralja Henrika II. za briksenškega škofa Albuina z dne 10. aprila 1004 (D. H. II. 67) (v tisku za zbornik občine Bled ob 1000 letnici prve omembe kraja).

⁶⁴ Gl. Ljudmil Hauptmann, Razvoj dužabnih razmer v Radovljiskem kotu do krize petnajstega stoletja, v: Zgodovinski časopis (=ZČ) 6–7 (1952–1953; Kosov zbornik) str. 270 sl.; isti, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu (Dela SAZU I/10) str. 109 sl.; Milko Kos, Naselitev Gorenjske v ranem srednjem veku, v: Arheološki vestnik 21–22 (1970–1971) str. 10 sl.; Andrej Pleterski, Uporaba arheoloških najdb in zgodovinskih virov pri srednjeveškem zgodovinskem raziskovanju (na primeru Bleda in razvoja tamošnjega briksenškega gospostva), v: ZČ 32 (1978) str. 391; isti, Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki (Dela SAZU I/30, Ljubljana 1986) str. 91 sl.

⁶⁵ Gl. Štih, Strukture (kot v op. 9) str. 374.

⁶⁶ Da s *Chreina* (ipd.) ne more biti mišljena Kranjska gora (kot je mislil Kos, Gradivo III, s. v.) ali pa Kranjska, ampak le Kranj, je razvidno iz tistih briksenskih tradicijskih notic, kjer kot tradenta nastopata plemeniti Henrik in/ali njegova žena Wezala. Z eno od njih (Redlich, TB, št. 228) sta zakonca v zameno za svojo posest na Koroškem prejela v doživljenjski užitek vso briksenško posest *in loco Chreina*. Nekoliko kasneje (Redlich, TB, št. 236) sta od te posesti prepustila Briksnu *quandam munitionem loco Chreine sitam*, ki pa sta jo kmalu dobila nazaj v užitek (Redlich, TB, št. 237: *munitionem quam in loco Chreine possedit*), dokler jo ni (vdova) Wezala dokončno prepustila škofiji (Redlich, TB, št. 282: *quandam munitionem loco Chreine sitam*). Gl. tudi Milko Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500) I (Ljubljana 1975) str. 282 sl.

⁶⁷ Redlich, TB, str. XLI; gl. k temu Fichtenau, Urkundenwesen (kot v op. 1) str. 135.

⁶⁸ Redlich, TB, str. XLIX; Fichtenau, Urkundenwesen (kot v op. 1) str. 136 sl.; Giuseppe Albertoni, Die Herrschaft des Bischofs. Macht und Gesellschaft zwischen Etsch und Inn im Mittelalter (9.–11. Jahrhundert) (Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs/Pubblicazioni dell'archivio provinciale di Bolzano 14, Bozen 2003) 40 sl. (za vpise na lege).

Pa vendar je Redlich tudi pokazal, da so v posameznih primerih predloge za vpis na lege (v tradicijsko knjigo) lahko bile tudi formalno prave listine in ne samo enostavne tradicijske notice. Eden takšnih primerov je že omenjena pogodba med oglejskim patriarhom Ravengerjem in briksenškim škofom Altwinom iz Tolmina, kjer je v ohranjenem zapisu v drugem briksenškem tradicijskem kodeksu datum zapisan v podaljšani pisavi in kjer je tudi govora o *nostrę conventionis pactum*⁶⁹. To bi lahko pomenilo, da imamo pred seboj izvleček iz v subjektivni obliki zapisane pogodbene listine, iz katere je po pisarjevi pomoti ostal *nostr* v drugače objektivno formulirani notici⁷⁰. Podobno je z dobrimi razlogi domnevati, da so bile listine tudi predloge za tri notice v taistem tradicijskem kodeksu, s katerimi sta nek visokoplemeniti Henrik, ki bi lahko bil sin furlanskega grofa Werihena⁷¹, in/ali njegova žena Wezala v zadnji četrtini 11. stoletja podarjala in zamenjevala posest s škofom Altwinom⁷². Tako se tradicijska notica, s katero je Henrik v Brixnu podaril škofu Altwinu in njegovi cerkvi vso svojo dedno posest v Gorici in njeni okolici, začenja z invokacijo, ki je poleg tega v kodeksu zapisana v za listine značilnih podaljšanih črkah⁷³, medtem ko imata ostali dve notici, s katerima sta tradenta zamenjevala s škofom pomembno posest (med drugim tudi *munitio* v Kranju!), koroboracijo, ki je drugače pri tradicijskih noticah povsem neobičajna⁷⁴. Ker je šlo za pogodbi o zamenjavi, v katerih sta obe strani nastopali kot enakovredna partnerja, ne bi bilo presenetljivo, če bi bili listini izgotovljeni v dveh izvodih; morda prav v obliki cirografa, ki smo jo srečali že pri pogodbi med oglejskim patriarhom in freisinškim škofom iz 1074. Del listinskega formularja se je, kot se zdi, ohranil tudi v tradicijski notici, s katero je nek prav tako visokoplemeniti Ludvik, ki je prejkone identičen z istoimenim furlanskim grofom⁷⁵, podaril briksenški cerkvi posest na Koroškem in ki ima obsežno pertinenčno formulo⁷⁶.

Primeri kažejo, da so bili zlasti pri pomembnih pogodbah ali tudi pri pomembnih traden-tih pravni posli lahko sklenjeni z izstavitvijo listine in ne samo zabeleženi s preprosto tradicijsko notico. Med takšne pomembne briksenške tradente je vsekakor sodil tudi nam že poznani kranjski in istrski mejni grof Ulrik Weimar-Orlamünde, ki je enkrat pred letom 1063 podaril briksenški cerkvi neko posestvo na Gorenjskem⁷⁷. Ta tradicija je zabeležena v obeh briksenških tradicijskih kodeksih in več indicev govori za domnevo, da je tudi njena predloga morala biti listina. Na to kaže že izraz *pagina* v pozornost vzbujajoči frazi, ki uvaja priče (*Et ut res acta permaneat rata, testium est asstipulatione roborata, quos et presens refert pagina*) in za katerega se zdi, da je bila z njim mišljena prav listina. To se dobro sklada s tem, da ima tradiran tekst arengo, ki je v tradicijski notici običajno ne bomo našli. In končno, zapis v prvem od obeh tradicijskih kodeksov uvaja križ, ki ga velikokrat najdemo na začetku listin in

⁶⁹ Redlich, TB, št. 183.

⁷⁰ Redlich, TB, str. LI; gl. tudi Härtel, Notariat und Romanisierung (kot v op. 35) str. 889 in op. 32.

⁷¹ Gl. Štih, »Villa« (kot v op. 52) str. 103 sl.; isti, Lastniki in posestniki Gorice do nastopa goriških grofov v 12. stoletju, v: Peter Štih, Srednjeveške goriške študije (Nova Gorica 2002) 30 sl.; Heinz Dopsch, Origine e ascesa dei conti di Gorizia. Osservazioni su un problema di ricerca genealogica, v: Sergio Tavano (a cura di), La contea dei Goriziani nel Medioevo (La Clessidra di Clio. Collana di testi e studi storici 23, Gorizia 2002) str. 41 sl.; Reinhard Härtel, Görz und die Görzer im Hochmittelalter, v: MÖG 110 (2002) str. 13 sl. Drugače: Therese Meyer – Kurt Karpf, Zur Herkunft der Grafen von Görz. Genealogische Studie zur Genese einer Dynastie im Südostalpenraum, v: Südost-Forschungen 59 (2000) str. 39 sl.

⁷² Redlich, TB, št. 236, 240, 282.

⁷³ Redlich, TB, št. 240 in str. LI.

⁷⁴ Redlich, TB, št. 236, 282 in str. LI.

⁷⁵ Gl. Redlich, TB, str. XXIX; Štih, »Villa« (kot v op. 52) str. 100 in op. 399.

⁷⁶ Redlich, TB, št. 246.

⁷⁷ Redlich, TB, št. 74a. Gre za Leše jv. od Tržiča (*Lêsach*), kjer je bila tradicija tudi izvršena (*actum Lêsach*); gl. Kos, Gradivo III, št. 143; Kos, Gradivo za historično topografijo I (kot. v op. 66) str. 316.

bi ga redaktor lahko prevzel iz predloge⁷⁸. Na podlagi arenge, ki izpostavlja tradentovo žlahtno namero, lahko celo domnevamo, da je moral biti formalni izstavitelj listine mejni grof Ulrik, čeprav nam to še nič ne pove o tem, ali je listina pri njem tudi nastala, kot tudi ne za kakšno zvrst listine je šlo. Ti informaciji bi seveda bili za našo temo zelo zgovorni, čeprav je dovolj pomembno že to, da lahko pomaknemo na podlagi tega srečnega primera začetke listinskega pismenstva na Kranjskem oziroma v kontinentalnem delu Slovenije skoraj do srede 11. stoletja nazaj.

Prvi nastavki za to zvrst pismenstva pa se v tem prostoru po mojem mnenju kažejo že v vladarskih listinah, s katerimi je bila po koncu madžarskih vpadov podeljevana posest na današnjem slovenskem ozemlju. Za Kranjsko sta najstarejši listini takšne vrste dve darovnici cesarja Otona II. iz leta 973⁷⁹, s katerima je podelil škofiji v Fresingu obsežen teritorij v centralnih predelih takratne Kranjske in s katerima so bili položeni temelji enega najpomembnejših zemljiških gospodstev na slovenskem ozemlju, gospostvu Škofja Loka, ki so mu freisinški škofje gospodovali do sekularizacije leta 1803⁸⁰. Listini, od katerih je v originalu ohranjena le druga, ki je v avstrijskem prostoru še najbolj poznana kot predlistina za *Ostarrîchi* listino iz leta 996⁸¹, nista prejemniški izgotovitvi, ampak sta nastali v cesarski pisarni⁸². Meje podeljene posesti so opisane skrajno natančno na podlagi odličnega poznavanja lokalne topografije. V cesarski pisarni s takšnimi podatki, ki predstavljajo ključni del dispozicije listine in brez katerih listine ni bilo mogoče niti koncipirati, sami po sebi niso mogli razpolagati, ampak so ji morali biti posredovani, še prej pa so morali biti na terenu zbrani. Predstavljamo si lahko, da so meje podeljene posesti določili izstaviteljivi predstavniki, pri čemer je v prvi vrsti misliti na kranjskega mejnega grofa, ki je tu zastopal cesarjeve interese, in na njegove ljudi; nič čudnega pa ne bi bilo, če bi pri določanju meje sodelovali tudi prejemnikovi predstavniki. Kakorkoli že je bilo, nedvomno je, da je v navedenih dveh kot tudi v drugih primerih, kjer je šlo za podelitev posesti z natančnim opisom meja, le-ta lahko nastal samo »in situ« in da predstavljajo te predloge, s katerih pomočjo so bile nato v cesarski pisarni koncipirane in napisane vladarske listine, prve zametke listinskega pismenstva v kontinentalnem delu današnje Slovenije.

⁷⁸ Redlich, TB, str. LI.

⁷⁹ DD. O. II. 47, 66. K tema listinama gl. Peter Štih, Diplomatične in paleografske opombe k listinama Otona II. o podelitvi loškega ozemlja škofiji v Freisingu (D.O. II. 47 in D.O. II. 66), v: ZČ 51 (1997) str. 301 sl.

⁸⁰ Gl. Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo 973–1803 (Škofja Loka 1973) str. 11 sl.

⁸¹ Heinrich Appelt, Zur diplomatischen Beurteilung der Ostarrîchi-Urkunde, v: Maximilian Weltin (Red.), *Babenberger-Forschungen (Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich N. F. 42, 1976)* str. 1 sl.; Heide Dienst, *Paläographisch-diplomatische Bemerkungen zu D. O. III 232 (sogen. »Ostarrîchi-Urkunde«)*, v: *MIÖG* 104 (1996) str. 1 sl.; Siegfried Haider, *Zur Entstehung der Ostarrîchi-Urkunde vom 1. November 996 (DO.III.232)*, v: *Festschrift Walter Jaroschka zum 65. Geburtstag* (Hg. Albrecht Liess, Hermann Rumschötel und Bodo Uhl, *Archivalische Zeitschrift* 80, 1997) 96 sl.

⁸² Štih, Diplomatične in paleografske opombe (kot v op. 79) str. 318 sl.

Zusammenfassung

Die Anfänge und Entfaltung der Urkunden und urkundennahen Schriftlichkeit im Gebiet Sloweniens bis zum Ende des 11. Jahrhunderts

Peter Štüh

Die Produktion von Urkunden und urkundennaher Schriftlichkeit ist mit Bischofssitzen und Klöstern, den traditionellen Schreibzentren, sowie mit den Höfen weltlicher Fürsten und Großen und nicht zuletzt mit den Städten verbunden. Im Inneren des slowenischen Gebiets sind solche Einrichtungen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts nicht zu verzeichnen. Ganz anders lagen die Dinge in Istrien. Im Unterschied zum nordöstlich davon liegenden Raum, der mit der slawischen Landnahme Ende des 6. Jahrhunderts einen der drastischsten Wendepunkte in seiner geschichtlichen Entwicklung erfuhr, bestanden in Istrien die antike Tradition und auch die römische Staatlichkeit fort. Gerade die starke antike und römische Tradition sowie die Verbundenheit mit Italien bestimmten somit in vielen anderen Bereichen entscheidend auch die Urkundenpraxis in Istrien, die auch durch einige lokale Besonderheiten gekennzeichnet ist. Für die dortige Urkundenschriftlichkeit ist nicht weniger bedeutend, dass die istrischen Städte seit der Antike kontinuierlich bestanden und dass auch die dortigen Bistümer Pula/Pola, Poreč/Parenzo, Novigrad/Cittanova, Triest/Trieste und Pićen/Pedena das fränkische und das darauf folgende Zeitalter überdauerten.

Kontinuität und Tradition der Urkundenschriftlichkeit in Istrien spiegelt sich im *placitum* von Rižana wider, der ältesten Gerichtsurkunde Istriens aus dem Jahre 804. Darin ist von *breves* die Rede, die die sich beschwerenden Istriener den fränkischen *missi* vorlegten, sowie von *cartulae enphitheosos aut libellario jure*. Obwohl es sich bei den *breves* höchstwahrscheinlich um keine Urkunden handelt, sondern um Aufzeichnungen wirtschaftlicher Natur, bedeuten *cartulae enphitheosos aut libellario jure* urkundlich festgelegte Pachtverträge nach römischem Recht, die in Istrien eine unmittelbare Kontinuität seit der Antike darstellen. Eine starke römische und byzantinische Kontinuität weist auch die älteste bekannte istrische Privaturkunde auf, das Testament der Triester Nonne Maru aus dem Jahre 847. Diese in subjektiver Form abgefasste und als *cart(ul)a testamenti* bezeichnete Urkunde wurde von Dominicus, dem *tabellio* der Triester Kirche, nach römischem Recht redigiert. Die Urkunde ist auch deswegen von Interesse, weil sie das erste Beispiel für die für istrische mittelalterliche Urkunden bis zum 12. Jahrhundert typische Datierungsform darstellt: Die Ortsangabe (*actum*) wird unter Berufung auf das im Protokoll bereits erwähnte Datum auch im Eschatokoll wiederholt. Überraschenderweise stellt die Vollziehungsformel *complivi et absolvi* das einzige Exemplar der »römischen« Schlussformel in Istrien dar. In istrischen Urkunden kommt sonst bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts meistens die Vollziehungsformel *complevi et (atque) (con)firmavi* vor, die sich nicht nur von der römischen, sondern auch von der »langobardischen« (*complevi et dedi*) und »venezianischen« (*complevi et roboravi*) Vollziehungsformel unterscheidet und daher als eine Art lokaler Besonderheit in der Fachliteratur sogar eine besondere Bezeichnung erhielt: »die istrische Vollziehungsformel«. Zum ersten Mal trifft man sie an in einer in Form der *charta* abgefassten Urkunde aus dem Jahre 933. Mit ihr verpflichteten sich der Markgraf, die istrischen Bischöfe und Vertreter der dortigen Städte vor dem venezianischen Dogen, in Zukunft nicht mehr den Besitz von Venedig und Grado auf der Halbinsel zu beeinträchtigen.

Im Unterschied zum benachbarten Friaul, wo sich seit der Mitte des 11. Jahrhunderts die Siegelurkunde langsam durchzusetzen begann, die dann im 12. Jahrhundert zusammen mit der Traditionsnotiz zur vorherrschenden Urkundenform wurde, war die *charta* in Istrien die übliche Form, noch bis zum Ende des 12. Jahrhunderts, als sie durch eine andere Art des Notariatsdokuments, das in objektiver Form verfasste Notariatsinstrument, allmählich ersetzt wurde. Dennoch war die istrische *charta* im Hochmittelalter in ihrem Wesen keine dispositive römische *charta* in Brunners Sinne mehr, die ein Rechtsgeschäft nicht nur bestätigte, sondern durch die *traditio chartae* auch vollzog. In der Tat hatten die istrischen *chartae* nur eine Beweis- und keine dispositive Kraft. Mit anderen Worten, derartige Urkunden sind nur ihrer Form nach *chartae*, in ihrem Wesen waren sie übliche Beweisurkunden, die *notitiae*.

Auf dem übrigen slowenischen Territorium, das man ungefähr mit den Begriffen Krain und das slowenische bzw. Untersteiermark umreißen könnte, herrschten bis zum Beginn des 12. Jahrhunderts im Bereich der Urkundenschriftlichkeit ganz andere Verhältnisse. Sie sind durch das Fehlen jeglichen einheimischen Urkundenmaterials gekennzeichnet. Es ist kaum vorstellbar, dass im behandelten Zeitraum nicht einmal ein einziges Dokument privatrechtlicher Natur entstanden wäre, dessen Aussteller man als einheimisch hätte bezeichnen können. Tatsache ist jedoch, dass derartige Aufzeichnungen weder erhalten noch bekannt sind. Demzufolge sind als erste Vorläufer der Urkundenschriftlichkeit in den zentralen Gebieten des heutigen Slowenien die Traditionsnotizen des Hochstifts Brixen zu betrachten, in welchen Rechtsgeschäfte festgelegt wurden, aufgrund deren das Hochstift die Besitzungen um Bled/Veldes erwarb und die zum Großteil in Kranj/Krainburg abgeschlossen wurden. Dank Redlichs Untersuchungen weiß man nämlich, dass die Traditionsnotizen in den beiden Brixener Traditionskodices eine spätere Redaktion der ursprünglich auf einzelnen Blättern verzeichneten Traditionen darstellen, die anlässlich des Rechtsgeschäfts selbst entstanden sind. Redlich vertritt sogar die Ansicht, dass in Normalfällen die Traditionen, die bei den außerhalb Brixens abgeschlossenen Geschäften sozusagen keine Urkundenform besaßen und lediglich die wichtigsten Inhaltsangaben über Tradent, Gegenstand, Zeugen und *actum* enthalten hätten. Erst in der Bischofskanzlei in Brixen sollen diese Akten eine Urkundenform erhalten haben bei der Eintragung in einzelne Lagen, die erst später zu zwei Traditionsbüchern zusammengebunden worden sein sollen.

Dennoch zeigte Redlich auch, dass in Einzelfällen auch formal echte Urkunden als Vorlagen zur Eintragung in die Lagen dienten und nicht nur einfache Traditionsnotizen. Vor allem bei bedeutenden Verträgen oder bei bedeutenden Tradenten wurden Rechtsgeschäfte auch urkundlich festgelegt und nicht nur in einer einfachen Traditionsnotiz verzeichnet. Zu solchen bedeutenden Brixener Tradenten gehörte zweifelsohne auch der krainische und istrische Markgraf Ulrich von Weimar-Orlamünde, der vor 1063 dem Hochstift Brixen einen Besitz in Gorenjska/Oberkrain schenkte. Diese Tradition ist in den beiden Brixener Traditionskodices verzeichnet, und mehrere Indizien bekräftigen die Annahme, dass eine Urkunde als Vorlage gedient haben muss. Aufgrund der Arenga, die die edle Absicht des Tradenten hervorhebt, kann sogar angenommen werden, dass der formelle Aussteller Markgraf Ulrich gewesen sein muss, obwohl das nichts darüber aussagt, ob die Urkunde bei ihm auch entstanden ist und um welche Urkundenart es sich gehandelt hat. Diese zwei Angaben wären für unser Thema natürlich sehr aufschlussreich, obwohl schon die Tatsache von Bedeutung ist, dass man dank dieses glücklichen Umstandes die Anfänge der Urkundenschriftlichkeit in Krain bzw. im kontinentalen Slowenien beinahe in die Mitte des 11. Jahrhunderts zurückverlegen kann.

Die ersten Ansätze für diese Art Schriftlichkeit findet man in dem behandelten Raum bereits in den Herrscherurkunden, mit denen nach Ende der Ungarn-Einfälle die Besitzungen im heutigen slowenischen Gebiet verliehen wurden. Die ältesten Urkunden dieser Art sind in Krain zwei Schenkungsurkunden Ottos II. aus dem Jahre 973, mit denen der Kaiser dem Hochstift Freising ein umfassendes Territorium im zentralen Teil des damaligen Krain verlieh und damit die Grundlagen zu einer der bedeutendsten Grundherrschaften im slowenischen Raum, der Herrschaft Škofja Loka/Bischoflack, gelegt wurden. Die beiden Urkunden entstanden in der kaiserlichen Kanzlei. Die Grenzen des verliehenen Besitzes sind mit größter Präzision eingezeichnet aufgrund der ausgezeichneten Kenntnisse der lokalen Topographie. In der kaiserlichen Kanzlei konnte man über solche Angaben an und für sich nicht verfügen, sondern sie wurden dorthin vermittelt, nachdem sie an Ort und Stelle gesammelt worden waren. Man kann sich gut vorstellen, dass die Grenzen des verliehenen Besitzes von den Vertretern des Ausstellers abgesteckt wurden (Markgraf bzw. sein Personal). Es würde nicht weiter verwundern, wenn bei der Grenzziehung auch Vertreter des Empfängers anwesend gewesen wären. Wie auch immer, es steht außer Zweifel, dass in den beiden angeführten sowie in anderen Fällen, wo es sich um die Verleihung von Besitz mit genauer Angabe der Grenzen handelte, die Grenzbeschreibung nur »in situ« entstanden sein konnte und dass die Vorlagen, mit deren Hilfe anschließend die Herrscherurkunden in der kaiserlichen Kanzlei konzipiert und abgefasst wurden, die ersten bekannten Ansätze der Urkundenschriftlichkeit im kontinentalen Teil des heutigen Slowenien darstellen.